

דחק הלשון ודחק העניין

עזרא כהן

פעמים רבות אנו נתקלים בסוגיא שיש ליישבה. פעמים שהישוב הוא מכח סברא פשוטה וישרה, אם כי איננה 'נכנסת' במלים, ופעמים שנצמדים למלים, אם כי הסברא לא ברורה די הצורך. כשעומדים שני הדברים לפנינו, מה יש להעדיף - דוחק בלשון, או דוחק בסברא?

הסוגיא במסכת בבא מציעא בדף סב: היא דוגמא קלאסית לבעיה מעין זו. המשנה בדף ס: שאלה "איזהו תרביתי?" והביאה מקרה מסוים, כאשר אביי העמיד זאת במקרה שאמנם הוא פשוט על-פי הסברא אבל כלל וכלל אינו נכנס בלשון המשנה. ואכן, יצא כנגדו רבא והקשה "אי הכי תן לי חיטי? דמי חיטי מיבעיא ליה!"; "שאני מוכרם! שמכרתים לך מיבעיא ליה!" וכו'. אבל אביי השיב שוב ושוב "תני דמי חיטי"; "תני שמכרתים לך" וכו'. רבא לא הסכים עם האוקימתא של אביי עד שהעמיד כדר' אושעיא, ולמרות שזוהי דעת יחיד ודין מחודש (הראיה, שאמר רבא שר' אושעיא יצא לקראתו בעולם הבא שהרי מצא משנה כמותו).

שיטת התוספות, רש"י וחכמי ספרד

בהתבוננות במחלוקות בין תוספות מצד אחד, לרש"י וחכמי ספרד מן הצד השני, ניתן להכליל ולומר שתוספות נוקט יותר בגישה הנצמדת לסברא הישרה והפשוטה, למרות שלעתים הוא נדחק מאוד בפשט הכתוב ומוסיף אוקימתות או מחסר ומשנה מהמובן הפשוט. ואכן, כך מצינו בדברי הנחלת דוד בחידושו על מסכת בבא קמא' שכתב:

"ובאמת כי כן הוא מדרכם של התוספות שלא לדייק כל כך בלשון הגמרא רק שיהיה נכון בסברא, ורוב דבריהם הולכים על דרך זה".

לעומתו, רש"י וחכמי ספרד העדיפו להיצמד ללשון הכתובה, למרות שהסברא היא מחודשת.

תוספות במסכת שבת² אומר לגבי הסוגיא בכריתות שאמנם היה צריך לנקוט לשיטתו בסוגיא שם בלשון אינו מתכוון, אבל בכל אופן נקטו בלשון מלאכה שאינה צריכה לגופה כדי להביא רבותא בדברי ר"י. וכן בסוגיא השניה לשיטתו היה צורך להשתמש במונחים "מלאכה הצריכה לגופה" ו"שאינה צריכה לגופה", ובכל אופן נקטו "אינו מתכוון". תוספות העדיף להידחק בלשון, מאחר והסברא לדבריו נראתה לו מוכרחת.

בעצם ההגדרה של המושג "מלאכה שאינה צריכה לגופה" תוספות חורג מהלשון ומגדיר שזו מלאכה שאינו עושה אותה לאותו הצורך שהיה במשכן. דבר זה מסתדר עם לשון הגמרא רק בדוחק. הרמב"ן³ לעומתו, הסביר "מלאכה שאינה צריכה לגופה" כמלאכה שאינו עושה לצורך המלאכה עצמה, אלא להשאיר מצב על עמדו - כפשט הלשון.

1. ז.

2. מא: ד"ה "מיחם".

3. צד:

כך גם לגבי בנין בכלים. הגמרא אומרת שאין בנין בכלים. תוספות בא ואומר שבצעם יש לפעמים בנין בכלים והאמירה היא אינה מוחלטת, שהרי מצינו מקום אחר שכתוב בו שיש בנין בכלים. ברש"י, לעומת זאת, מבארים שסבר שזוהי מחלוקת סוגיות. במקום שנאמר שאין בנין בכלים זו אמירה מוחלטת, וגם במקום שנאמר שיש בנין בכלים זו אמירה מוחלטת. אמנם הרמב"ן במקרה זה הביא את ר"ת וסבר כמותו, אולם הוא טרח גם להסביר כיצד זה נכנס בלשון. ויש לציין, שלאחר שהסביר את הלשון - זה ממש פשט הכתוב. הרמב"ן הסביר שאין בנין בכלים - אם זה בכלי, אבל אם אין בכלל כלי, אלא חומר גלם לפנינו, וכעת אנו יוצרים את הכלי מתחילתו - זה כן נחשב כבנין.

מדברי המבי"ט, המהרשד"ם עולה כי גם הם נקטו בשיטת התוספות. המבי"ט כתב ש"אעפ"י שבדוחק גדול יתיישב זה הפירוש אבל מצד דוחק העניין צריך לסבול קצת דוחק בעניין...". ובשו"ת מהרשד"ם כתב "וע"כ ראו לסבול דוחק הלשון ולא לסבול דוחק הסברא".

הגמרא בריש פרק כירה⁴ מסתפקת אם מדובר במשנה בהשהיה או בהחזרה, ונדחת לומר שניתן להעמיד גם בהחזרה וחסורי מחסרה והכי קתני... ויש להבין מה היה הצורך הגדול של הגמרא להידחק בהסבר, כאשר ניתן להביא הסבר פשוט יותר? תוספות שם ד"ה "לעולם" הסביר שנדחקה הגמרא להסביר כך משום שזו דעת חנניה שנפסקה להלכה.

אפשר לתלות זאת בשיטת תוספות, שאם אנו פוסקים דבר מסוים להלכה או זוהי הסברא הנכונה, ואם כן עדיף להעמיד כמותה. רש"י יוכל לבאר שם שהגמרא רצתה להעמיד שישנן שתי אוקימתות אפשריות ולמרות שאחת מהן דחוקה, ובלי קשר דווקא לפסיקת ההלכה.

מהי סברת בעלי התוספות, המבי"ט והמהרשד"ם להעדיף ככלל את הסברא על פני הלשון?

ישנה תקנה חריפה של ר"ת כנגד המעתיקים, שהיו משנים את גרסאות הגמרא מדעתם, כי נראה היה להם שישנו שיבוש בגרסא שלפניהם. ניתן לראות זאת בדפוס וילנא שברב מוחלט של הפעמים בהם רש"י הביא גרסא שונה מהגרסא שבכתב היד, הודפסה גרסתו של רש"י במקום הגרסא המקורית. גם הגהותיו של המהרש"ל הוכנסו לגוף הגמרא, לעתים בלא שום ציון על כך. במשנה⁵ במסכת שבת נכתב "וחכמים אומרים צפור למגדל וצבי לגינה, לחצר ולביבין", והוסיף המהרש"ל "חייב". בדקדוקי סופרים מביא הרב רבינוביץ כי גרסא זו אינה מופיעה באף כתב יד שלפניו, לא הופיעה במשניות ולא בירושלמי, ולא ידע מנין הגיה זאת המהרש"ל. יתכן אפוא שחלק מהגהותיו היו מכח הסברא, ובכל אופן הוכנסו ללשון הגמרא והמשנה.

הריטב"א¹⁰ אמנם נקט בשיטת התוספות והביא שצריך לגרוס בגמרא "הלכה כר' יהודה"

4. קב:
5. וכן בנחלת דוד על מסכת בבא קמא (ו:): כתב: "נלע"ד דמוטב לנו לסבול דוחק התוס' (בגירסא) מסברת הרא"ש" (אמנם יתכן שזה היה באופן מקומי בסוגיא ההיא ולא ככלל).
6. שו"ת המבי"ט חלק ב, ג.
7. חלק אבן העזר, נד.
8. לו.
9. קי.
10. יבמות מב:

ואמנם יש הגורסים "הלכה כר' יוסי", אולם "...בדין הוא דמצי למינקט ר' יהודה אלא משום דר' יוסי נימוקו עמו", והביא מסברא מדוע יש לשנות את הגירסא, ואם כן לכאורה יצא הריטב"א משיטת חכמי ספרד. ואולם, יש לתרץ ולומר ששם מובן מדוע יודו חכמי ספרד לשיטת התוספות. ניתן בהחלט לתלות טעות זו בשיבוש גירסא שמקורה בפתיחה לא נכונה של ראשי התיבות ר"י, מה גם שאין שום הבדל בין ר' יהודה לר' יוסי ושניהם נקטו באותה השיטה, כך שודאי שנעדיף לגרוס שהלכה כר' יוסי שהרי נימוקו עמו.

בכל אופן, כאשר ניגשו בעלי התוספות לסוגיא, כאשר מולם עומדת ברורה סברא ישרה המסתדרת עם מקורות נוספים בש"ס, יתכן שהעדיפו את הסברא הברורה על פני הלשון הברורה, ותלו את הדחוק הלשוני, במידה מסוימת, בשיבושי גרסאות.

המהר"ם הסביר בדברי התוספות מה הוה אמינא שהברייתא שבגמרא עסקה בשבת כאשר נכתב בה במפורש שמדובר ביום-טוב וזה לשונו: "...לכך קאמר דהוה אמינא נמי דהוה מעשה של בני ברק דמייתי הוה נמי בשבת, אף על גב דבספרים שלנו כתוב בפירוש באותו מעשה שפקקו נקביו מערב יום-טוב, בזמן התנאים לא היו הברייתות בכתב כל כך ולכך הוה אמינא דמעשה הוי נמי בשבת".

אולם, גישה כזו הינה 'מסוכנת'. מהו הגבול? האם תמיד נטען שישנו שיבוש בגרסא כאשר הסברא שלנו אומרת אחרת מהנכתב? האם לנו יש את הכח הסברתי של בעלי התוספות?

גישה זו מרחיבה גם את השאלה בה פתחנו. כשבוחנים האם להעדיף את הסברא או את הלשון, יש להתבונן במה אנו עוסקים, האם זהו פסוק, משנה, גמרא, ראשון או אחרון, כאשר גם בין הראשונים והאחרונים השונים ניתן יהיה אולי להבחין ולהבדיל. כמו כן יש להבחין מיהו העוסק בסוגיא, האם סברתו, פשוטה לו ככל שתהיה, יכולה לגבור על הלשון הכתובה? האם בכלל ניתן ליצור כלל אחיד שיתן מענה על כל המקרים?

סברא נוספת להבנת גישת בעלי התוספות ניתן למצוא על-פי דברי הרב יצחק הוטנר ב"פחד יצחק" על חנוכה במאמר א'. נשאלת השאלה מדוע המשנה לפעמים מחסירה כל כך בלשונה מן הדין הנכתב, עד שנאלצת הגמרא לומר ש"חסורי מחסרא והכי קתני", להעמיד באוקימתו מסוימות, או אליבא דחד תנא וכדו', מדוע התנא לא כתב הכל בבירור?

הרב הוטנר הסביר שהכל נבע מן הדין הראשוני של "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לכתבם". כאשר באו לכתוב את המשנה מחמת שעת הדחק ו"עת לעשות לה" - הפרו תורתך", העדיפו בכל אופן להשאיר מקום למסורת שבעל פה. חז"ל כתבו את המשניות כך שלא ניתן יהיה להסתמך על הכתוב בלבד ויהיה צורך בדברים שבעל-פה הנלווים אל הכתוב. כך גם כשנכתבה הגמרא, היא לא נכתבה בצורה שלמה וכוללת עם הגדרות מדויקות, אלא אוסף מקרים שממנו ניתן יהיה ללמוד את ההגדרה ואת הסברות והחילוקים השונים.

ניתן יהיה להשליך זאת לגבי השאלה שלנו, לומר שתוספות נקטו שאם זוהי הסברא הישרה, על-פי הלך המחשבה שפיתחו בבית מדרשם מפי רבותיהם, אז זוהי גם האמת, ולכך התכוון התנא או האמורא. הסברא הנובעת מדברים שבעל פה חזקה יותר מאשר הכתוב ויש העדיפה.

שיטת הרמב"ם

לגבי שיטת הרמב"ם בשאלה זו, מקובל לומר כי שיטתו היא כשאר חכמי ספרד, הנצמדים לפשט המלים. יסוד זה כמעט מוכרח ברמב"ם הנוקט בגישה המדגישה כל כך את הצד השכלי של האדם. לכל אדם ישנה מדרגה שכלית שונה, ואינך רשאי לשנות את הבנת הכתוב למרות שאינך משיג אותה, כי אז שנה מדעתו של הכותב. אמנם, באשר למושכלות הבסיסיות, כגון קדמות העולם, לא הסכים הרמב"ם להיצמד למלים, אלא נתן את כל כובד המשקל לסברא, וכדבריו ב"מורה הנבוכים", חלק ב, פרק כה, שאת הפסוקים המתארים כיצד נוצר העולם נסביר על פי מה שתחייב הסברא, בין אם המסקנה תהיה שהעולם קדמון, ובין אם המסקנה היא שהעולם נברא.

ההסבר לדרך זו הוא פשוט: "אם דורות ראשונים כמלאכים או כבני אדם, אם דורות ראשונים כבני אדם או כחמורים...". יתכן שלחכמים שקדמו לנו היתה סברא שאנו לא מבינים אותה מפאת קטנותנו. לא יתכן שמפני שהסברא לא מסתברת לי, אני אטען שזה לא מה שכתוב וזה לא מה שסבר אותו ראשון או אמורא וכו'. זה מה שהוא כתב, ועכשיו צריך להבין, ואם לא מבינים נשארים בצריך עיון, או שחולקים (תלוי במי המדובר כמובן).

באשר לדיוק בלשון הרמב"ם עצמו, ידועים דבריו בצוואתו על מאמר "מורה הנבוכים" וכן דבריו לגבי היד החזקה שכל מילה בהם היא מדוקדקת ואינה מיותרת, כך שלפני שהקורא ירצה להשיג השגה כלשהי על דבריו, עליו לעיין ולדקדק היטב במלותיו. נראה שכך יש גם לגשת לפירוש רש"י בגמרא ולפירוש הרמב"ן שלא האריכו בלשונם שלא לצורך.

מחלוקת אביי ורבא

נראה, כי הדוגמא שהבאנו בתחילת דברינו ממסכת בבא מציעא אינה במקרה מחלוקת אביי ורבא אלא זוהי מחלוקת שיטתית ביניהם. במסכת שבת בדף קכב: לגבי בנין וסתירה בכלים אביי נדחק במלים ומיישב את הסברא ורבא מחדש גזירה אבל מסתדר עם המלים.

וכן במסכת סנהדרין¹² לגבי קידוש החודש אביי אומר "תני קידוש החודש" ורבא מקשה "והא עיבור קתני?!", ולכן מבאר באופן שונה מאביי ונדחק להעמיד את המשנה כדעת יחיד. וכן מצינו את רבא שמקשה על רב ששת "והא עדותן קיימת קתני?!"¹³.

במסכת סנהדרין¹⁴ לכאורה ישנה דוגמא הפוכה: אביי נצמד ללשון ורבא נדחק, ואולם מחלוקתם בפירוש המשנה נבעה ממחלוקת מוקדמת יותר בהסבר מחלוקתם של ר' עקיבא ור' ישמעאל, ולכן אביי הסביר על פי פשט המשנה, והגם שרבא היה צריך להביא הסבר אחר אין הוא דחוק כיוון שנכתב במשנה "הבא על אשה ובתה", ובאופן פשוט הגמרא הבינה שמדובר בשני מקרים שחייב שריפה: כשבא על אשה וכשבא על בתה, ורבא לשיטתו היה צריך להסביר שמדובר באותו המקרה: חייב שריפה כשבא על אשה שכבר בא על בתה (בהיתר). ואם כן גם ההסבר הזה הוא לא כל כך דחוק.

12. י'.

13. סנהדרין מא:

14. עה.

וכן נחלקו אביו ורבה האם עונשין מן הדין או לא". נראה שסברות מחלוקת זו קשורות למחלוקת שמצינו ביניהם לעיל. אביו לטעמו, שנתן משקל כבד לסברא, פסק שעונשין מן הדין, ועל פי קל וחומר ניתן אפילו להרוג אדם. רבא חלק על כך וסבר שאין עונשין מן הדין. מחלוקת זו הינה גם מחלוקת תנאים בין ר' ישמעאל, שסבר שאין עונשין ממון מן הדין, לבין ר' יצחק (רש"י מכות יז:), שסבר שעונשין ממון מן הדין.

אמנם, נמצאו מספר מקומות בהם הופיעה דעת רבא לא כבר פלוגתיה דאביו אלא של אמורא אחר, ושם הוא נדחק בלשון והעדיף את הסברא, וצ"ב.

סיכום

לסיכום, קשה לומר שניתן לקבוע שיטה אחידה לפיה ניתן להחליט האם להעדיף את הסברא או את הלשון. נראה שיש לשקול בכל מקרה לגופו, כאשר הקריטריונים המובילים הם:

עד כמה אנו נדחקים בלשון.

עד כמה אנו נדחקים בסברא.

מה אנחנו לומדים (משנה, גמרא, רמב"ם, שאר הראשונים וכו').

על פי בירורים עם רבני הישיבה נראה לענ"ד כי לגבי פסוקים ניתן להכריע שאין להידחק בפשט הכתובים ולסטות מן הלשון, דבר זה ניתן רק לחכמים עפ"י מסורה וכללים שהתורה נדרשת בהם.

לגבי לימוד הרמב"ם, כתב הוא בעצמו שאין לסטות מן הלשון הכתובה.

לגבי דברי רש"י והרמב"ן¹⁵ על הש"ס נראה כי יש לדקדק בלשונם יותר מאשר בלשון שאר הראשונים שלא קצרו בפירושיהם.

לגבי פשט סוגיא קשה לומר שניתנה לנו הרשות לומר פשט מחודש שיסתדר אמנם בסברא אבל לא לגמרי בלשון, מבלי להיתלות בדורות שלפנינו, אם כי יש מקום לבדוק במקורות נוספים שינויי גרסאות והגהות שעל פיהם עשוי להסתדר יותר פשט הדברים. ואמנם בנקודה זו תלוי הדבר גם מי הוא המחודש.

15. סנהדרין עו.; נד.

16. וראה מה שכתב אחד מראשוני האחרונים, רבנו יצחק קנאפנטון בספרו "דרכי התלמוד": "בתדושי הרמב"ן ז"ל, צריך אתה לעיין בעיון דק היטב, ולהשתדל להוציא ולצמצם כל לשוני הענין שלא ישאר בו דבר מיותר, אפילו אות אחת, כי כל דבריו הם במשקל ובמספר ובמידה..." (מובא בתחילת חידושי הרמב"ן בהוצאת מכון מערבא).